

С. Біляєва, О. Фіалко

ПРО ДЕЯКІ ПРЕДМЕТИ ОЗДОБЛЕННЯ ВБРАННЯ З РОЗКОПОК АККЕРМАНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Під час археологічних досліджень Південної Середньовічної експедиції Інституту археології НАН України протягом 1999–2010 рр. на території Аккерманської фортеці було знайдено металеві елементи декору костюма, які належать до різних етнокультурних кіл та охоплюють значний хронологічний діапазон — з 13 до початку 19 ст. Ці часові межі співвідносяться із часом розвитку джучидського міста, Молдавський період і, відповідно, часом формування історичного вигляду фортеці, який загалом зберігся до тепер; з османським періодом з відповідною перебудовою та модернізацією оборонного потенціалу.

Локалізація знахідок відповідає ділянкам, на яких проводила дослідження експедиція, а саме: території *Нижнього двору* та ділянок *рову*. Зауважимо, що в етнокультурному плані елементи костюма репрезентують певні історичні традиції та особливості: від синкретичної культури *монгольської імперії*, яка увібрала стилеві та технологічні досягнення народів, що входили до її простору, до *османської культури*, яка сформувалася із значними сельджуцькими впливами, *культури Візантії* та власних напрацювань *тюркських народів*, яких зцементувала Велика імперія середньовіччя. Тому, порівняльний аналіз декоративних елементів, прийомів і методів обробки метала має спиратися на стилеві закономірності та орнаментальні елементи, характерні для відповідного періоду. У реальному просторі Північного Причорномор'я це — частина історії костюму татарського населення періоду формування його етнічної культури як корінного народу Криму та Чорноморського узбережжя території України, запровадження елементів османсь-

кого костюму і його характерних деталей впродовж майже 300-річної спільної історії українського та турецького народів на території Північного Причорномор'я, а також впливу сусідніх районів — Молдови та Балканського регіону.

Отже, характерною рисою і татарського, і османського костюма є поясна гарнітура, яка генетично пов'язана із формуванням і розвитком кочового населення великого євразійського простору. Водночас у поясний набір кочівника вкладалися сакральні ідеї, родові поняття, гендерний та віковий розподіл, соціальний статус. Проте за поступової втрати змісту певних деталей та їхнього декоративного навантаження, зберігалися формально-типологічні особливості виробів, притаманних певним етнокультурним спільнотам.

Елементи поясних наборів із розкопок Аккермана містять два типи деталей: пряжки та платівки різних форм.

За конструкцією *пряжки* розподіляються на *рамкові* (прямокутні, овальні, округлі) та *фігурні*. Найпростішими за формою і декором є екземпляри у вигляді рамки з язичком та без нього. Ці пряжки виготовлені з бронзи і досить ретельно оброблені (рис. 1). Зауважимо, що серед аккерманських знахідок практично немає екземплярів, зроблених із заліза, які представляють аналогічні за формою пряжки (прямокутні, овальні та округлі) з язичком і без язичка, відомі серед матеріалів джучидських міст, як наприклад на Великому городищі (одному з чотирьох найбільших міст Нижнього Подніпров'я; Егоров 1985, с. 12), або на фортеці Тягинь кінця 14–15 ст., яка є синхронною частково джучидському, частково Молдавському періодам функціонування міста в Аккермані, на території

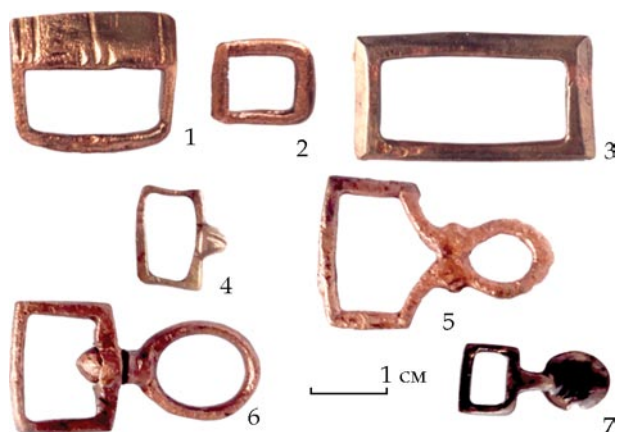

Рис. 1. Пряжки бронзові

розбудови фортеці впродовж 15 ст. Незважаючи на деяку схожість рамкових пряжок з більш ранніми давньоруськими зразками, специфічна «обтічна» форма пряжок з Білгорода-Дністровського, на думку С. Рябцевої та О. Савельєва, пов'язує їх з більш пізніми екземплярами, наприклад, з Єнісалу в Румунії (Stănică 2005, s. 90), що дозволяє датувати їх 13–14 ст. На думку дослідників, такі застібки з Білгорода та аналогічні їм знахідки із Старого Орхея та Селитренного городища належать до т. зв. готичних поясів 13–15 ст. (Postică 2006, fig. 116; Fyodorov-Davydov 1984, tab. 100) і, зважаючи на європейські аналогії, можуть бути долучені саме до цього кола старожитностей (Fingerlin 1971, p. 11, 37, 463). Утім, «пояси з подібними пряжками могли належати, зокрема, і монгольському населенню. У пам'ятках, пов'язаних із старожитностями монголів, відмічається присутність поясів, виконаних і у монгольській, і у європейській традиціях» (Рябцева, Савельєв 2014, с. 169).

Певний інтерес викликає і серія *рамкових пряжок* із виступом у вигляді лотоса, знайдених на теренах Аккерманської фортеці (рис. 1: 5). Такий декор розповсюджений у східному мистецтві від Китаю до Монголії, на витворах мистецтва тюрків, зокрема у сельджуцькому колі та наступному османському мистецтві. На думку С. Рябцевої та О. Савельєва, наявність такого елемента на пряжках з Аккермана, найімовірніше, є даниною смакам монгольських замовників (Рябцева, Савельєв 2014, с. 169). Наявність лотоса визначається і на поясних платівках, які вирізняються високим художнім рівнем гравіювання.

Лише декілька речей з наших розкопок у Нижньому дворі фортеці та із знахідок Г. Богуславського (2013, табл. 27) пов'язуються із суто монгольською традицією. Йдеться про пряжки із специфічним типом застібки: з одного боку прорізь, з другого — круглий язичок (рис. 1: 7). Аналогії таким артефактам відомі в речовому комплексі мавзолею в Увеку (Юрченко 2013, рис. 94).

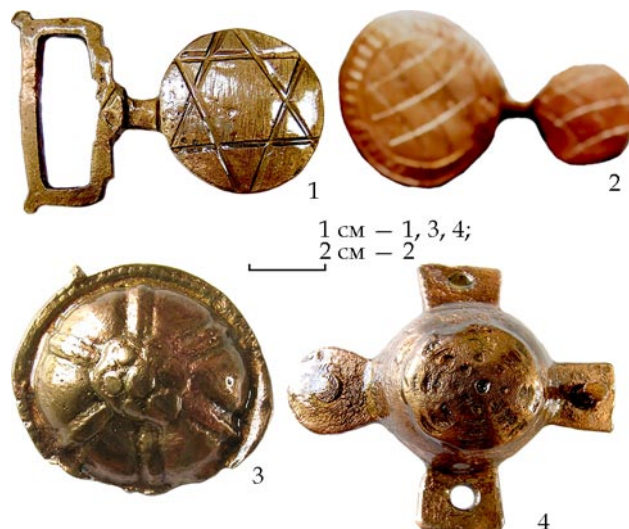

Рис. 2. Пряжки: 1 — із зіркою Давида; 2 — з декором у скісну клітинку; 3, 4 — пряжки типу умбона

Серед пряжок з парними застібками цікавими є екземпляри із вигравіюваною зіркою Давида (рис. 2: 1), зображення якої широко відоме в пам'ятках Євразії, та екземпляр з парною застібкою. Остання складається з двох округлих щитків різного розміру, вкритих тотожним декором у вигляді скісної клітинки та рельєфним поясом з крапок або рисок вздовж краю (рис. 2: 2).

Також вирізняються *округлі чи овальні опуклі пряжки* (типу умбона) з петлею або гачком (рис. 2: 3, 4). Такі пряжки відомі серед старожитностей кочівників Східної Європи. Аналогії округлим випуклим пряжкам, прикрашеним посередині випуклої частини декором у вигляді розетки, належать до часу раннього османського періоду у Причорномор'ї кінця 15–16 ст., і представлені в музейних збірках Аккермана та Очакова.

Доволі численну та різноманітну групу в аккерманській колекції складають *пряжки-пафти*. Такі елементи є типовими для жіночого вбрання населення Карпато-Балканського регіону, зокрема всі типи пафт, знайдених у Костештах у Молдові, класифікацію яких розробили молдавські дослідники (Абызова, Рябцева 2007, с. 100). Це пряжки різної форми: округлі, прямокутні та листоподібні, декоровані рослинним орнаментом, інколи ґратчастим (рис. 3). Такі пряжки-пафти були розповсюдженими і у середовищі тюркського населення — у Криму, Туреччині, Туркменістані. Цікаво, що і у Туркменістані на сході, і в Болгарії на заході пряжки-пафти збереглися до тепер, і входять до костюма місцевих жителів. Проте, за останніми дослідженнями болгарських

Рис. 3. Пряжки-пафти

вчених Г. Анатасова та К. Димова, датування пряжок-пафт було повністю переглянuto на підставі вивчення 36 пафт жіночого костюма османського населення 17 – середини 19 ст. Автори вважають, що появу таких декоративних елементів на Балканах (і в Болгарії зокрема) можна датувати не раніше початку – середини 17 ст., тобто часом переміщення мешканців аланських (шиїтських) поселень (Анатасов, Димов 2019, с. 377–394). З іншого боку, розвиток формально-типологічних особливостей пряжок-пафт наслідуює татарське населення Криму та Туреччини.

Окремим типом застібок у поясах є *S-подібні*, протилежні кінці яких виконані у вигляді голівок драконів (рис. 4) Відповідності таким прикрасам відомі на території Татарстану та інших районів тюркського культурного ареалу. В Україні схожий фрагмент знайдений у Хотині на території фортеці, у шарі османського часу 17–18 ст. (Мисько, Пивоваров 2012, с. 367–370).

До оздоблення ременів входили наконечники та т. зв. накладні платівки, які зазвичай складали гарнітури. *Наконечники*, майже трикутної форми, прикрашені гравійованим рослинним орнаментом, різняться за стилістикою та формою (рис. 5). Крім того, знайдено і *поперечні накладки*, які складають досить численну групу (до 30 екз.). Серед платівок-накладок варто відзначити кілька екземплярів: орнаментовану лотосоподібним узором; платівку із отвором посередині, прикрашену зображенням кипариса (рис. 6: 3) та ще одну листоподібної форми з барочним декором у вигляді розкішної вази із квітами (рис. 7). Проте цілком імовірно, що остання належала не до поясної гарнітури, а могла бути використана для декору інших елементів одягу.

Рис. 4. Застібки S-подібні

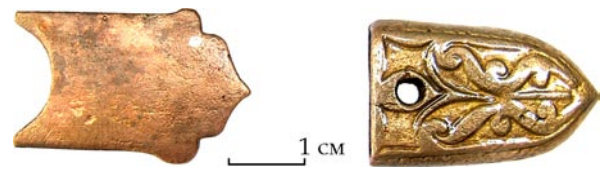

Рис. 5. Елементи поясної фурнітури

Іноді декоративна металева гарнітура доповнювалася скляними вставками. Серед таких знахідок можна пригадати прикрасу у вигляді багатопелюсткової розетки (рис. 8: 4) із центральною вставкою зі скла (втім, подібні елементи могли прикрашати і руків'я холодної зброї).

Ще одним видом металевої фурнітури були *гудзики*: від простих округлих до вишуканих ажурних зразків (рис. 8). Деякі екземпляри виконано у техніці скані (рис. 8: 3). Схожі ажурні гудзики відомі серед матеріалів могильника Мамай Сурка (Ельников 2006, с. 232, рис. 4). Але найбільш близьким до аккерманського є гудзик, знайдений у монетно-речовому скарбі другої половини

Рис. 6. Фігурні платівки

Рис. 7. Платівка з барочним декором

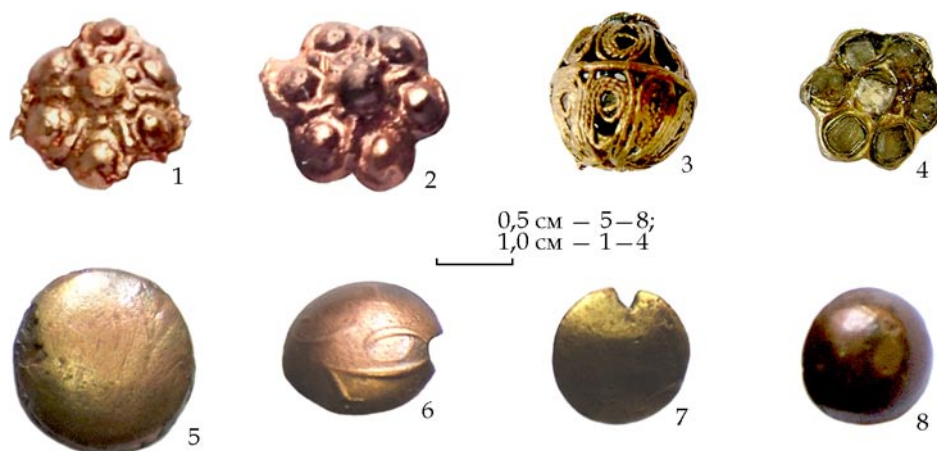

Рис. 8. Дрібні металеві елементи: 1–3, 5–8 – гудзики; 4 – накладка на руків'я холодної зброї

17 ст. із с. Лелюхівка на Полтавщині (Попельницька 2003, с. 106–109, мал. 7). Розвиток форм та елементів декору гудзиків з використанням скані відбувається в 16–17 ст. у татарському мистецтві Криму та Татарстану (Валеев, Валеева-Сулейманова 2002, рис. 176; Акчурина-Муфтієва 2008, табл. 3, 25). Серед аккерманських знахідок трап-

ляються також зразки у вигляді декількох варіантів багатопелюсткової квітки (рис. 8: 1, 2).

Звертаючись до ювелірного інструментарію, варто згадати цікаву знахідку *бронзової матриці* (рис. 9) для виготовлення поясу в традиції ранньої Монгольської імперії із зображенням оленя з підігнутими ногами (Беляева, Фиалко 2015, с. 154–158). Схожі штампи було знайдено на городищах Орхей і Костешти в Молдові (Бырня, Рябой 1989, с. 97–103; Abâzova, Reaboi, Reabteva 2004, с. 49–59, рис. 4: 14), у могильнику Таш-Башат у Киргизії другої половини 13 ст. (Крамаровский 2009, с. 355) та на інших пам'ятках. Знахідка цієї матриці свідчить про тиражування поясної гарнітури, що має традиційні ранні ознаки складання імперської культури Чингизидів.

Вивчення фурнітури костюма з розкопок Аккерманської фортеці дозволяє встановити наявність мультикультурного комплексу, шляхи його формування та взаємозв'язків із різними цивілізаційними осередками, засвідчити особливості культури населення Південної

Рис. 9. Матриця для виготовлення фурнітури поясу

України доби середньовіччя — раннього модерну.

Короткий огляд складу металевих деталей костюма, їх призначення та певних хронологічних визначень, частково наводився раніше в окремих попередніх публікаціях матеріалів з розкопок Аккерманської фортеці (Біляєва 2012; Біляєва, Болтрик, Фіалко 2022). Утім, залишається ще багато питань для майбутніх досліджень, які можуть стосуватися не лише типологічних характеристик, аналізу стилю та етнокультурних паралелей, а й здійснення відповідних хімічних, спектральних та інших аналізів, необхідних для встановлення імовірного місця виготовлення і районів розповсюдження відповідних деталей; пошуку більш глибоких аналогій та виходу на ще невідомі характеристики металевих елементів костюма кочових та осілих народів великого тюркського ареалу степів.

Література

- Абязова, Е., Рябцева, С. 2007. Пряжки-пафты из собрания национального музея археологии и истории Молдовы. *Tyragetia. Serie Nova*, 1 (XVI), 2, с. 95—105.
- Акчурина-Муфтиева, Н. М. 2008. *Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV — первой половины XX вв.* Симферополь: Симферопольская городская типография.
- Анатасов, Г. Г., Димов, К. Р. 2019. Отново за датировката и произхода на пафтите — *corrigenda et addenda* (по повод колекція в Дуловския музей от с. Окорш, Силистренско). В: Ткачук, М. Е., Атанасов, Г. Г. (ред.). *В поисках сущности. Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева*. Кишинев: Высшая антропологическая школа, с. 377—394.
- Беляева, С. А., Фіалко, Е. Е. 2015. Матрица для изготовления поясной гарнитуры из Аккермана. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ: Фенікс с. 154—158.
- Біляєва, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні. З історії взаємин у XIII—XVIII ст.* Київ: Університет України.
- Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2022. *Аккерманська фортеця. Дослідження 1999—2010 рр.* Київ: ІА НАН України.
- Богуславський, Г. 2013. Белгород — Акжа Кермен — Аспрокастро (очерк истории и археологии средневекового города). В: Бруяко, И. В. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. К 95-летию Национальной Академии наук Украины*. Одесса: Смил, с. 757—791.
- Бырня, П. П., Рябой, Т. Ф. 1989. О некоторых ювелирных изделиях из Старого Орхея. В: Борзияк, И. А. (ред.). *Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии*. Кишинев: ШТИИЦ, с. 97—103.
- Валеев, Ф. Х., Валеева-Сулейманова, Г. Ф. 2002. *Древнее искусство Татарстана*. Казань: Татарское кн. изд-во.
- Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв.* Москва: Наука.
- Ельников, М. В. 2006. *Средневековый могильник Мамай-Сурка. 2*. Запорожье: ЗГУ.
- Крамаровский, М. Г. 2009. Культурное наследие первых поколений Джучидов. В: Усманов, М. (ред.). *История татар с древнейших времен. В семи томах. 3: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII — середина XV в.* Казань: Институт истории АН РТ, с. 552—558.
- Мисько, Ю. В., Пивоваров, С. В. 2012. Турецькі артефакти з розкопок Хотинської фортеці у 2011 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, II, с. 367—370.
- Попельницька, О. 2003. Ювелірні вироби другої половини XVII ст. З монетно-речового скарбу з с. Люлюховка на Полтавщині (за матеріалами НМПУ). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 12, с. 102—109.
- Рябцева, С. С., Савельев, О. К. 2014. Некоторые предметы из цветных металлов из раскопок Белгород-Днестровской крепости. *Stratum plus*, 5, с. 157—175.
- Юрченко, А. Г. 2013. *Элита монгольской империи. Время праздников, время казней*. Санкт-Петербург: Евразия.
- Abâzova, E., Reaboi, T., Reabteva, S. 2004. Piese din metale neferoase de la Orheiul Vechi. *Tyragetia*, XIII, s. 49—59.
- Fingerlin, E. 1971. *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. Berlin: Deutscher Kunstverlag.
- Fyodorov-Davydov, G. A. 1984. *The Culture of the Golden Horde Cities*. Oxford: BAR IS.
- Postică, G. 2006. *Orheiul Vechi. Cercetări arheologice 1996—2001*. Iași: Alexandru Ioan Cuza.
- Stănică, A. 2005. Prelucrarea metalelor în secolele X—XV. In: Jugănar, G. (ed.). *Aspecte privind prelucrarea și circulația metalelor în Dobrogea din Preistorie până în Evul mediu*. Tulcea: Tipo-Media.